ŞİÎLER, MOĞOLLAR VE İRAN

İslam siyasi tarihinin en talihsiz olgusu şüphesiz hilafet tartışması sebebi ile şekillenen ve zaman içinde kangren olarak gelişen Şiî-Sünnî farklılaşması ve İslam tarihinin tümüne yayılmış bir biçimde bu iki anlayış arasında görülen siyasi rekabettir. Siyasi tercih farkından öteye geçmeyen bu ayrım tarihsel süreç içerisinde pek çok olgu ve yaşanmışlığı da bünyesinde toplayarak derin bir ayrılığın ve keskin bir çatışma haline gelmiştir. Günümüzde Şiîlik denildiği zaman akla İran, İran denildiği zaman da Şiîlik gelmektedir. Şu açık bir tarihi gerçekliktir ki İran önceden Şiî bir coğrafya değildi. İran çok daha sonraları Şiîleşme sürecine giren bir coğrafya olmuştur. Şiîler İslam tarihin erken dönemlerinde yaygın olarak Irak ve çevresinde Dicle etrafında görülmekteydiler. Abbasî Halifesinin baskın siyasi gücü sebebi ile Şiîler siyasi düzlemde kendilerini çok fazla ifade edememişler yaygınlaşıp güçlenememişlerdi. Fakat X. Asra gelindiğinde Abbasî halifeliğinin merkezi gücünün zayıflaması tevaif-î mülüklerin bağımsız birer devlete dönüşmesi süreci Şiî gruplara da tarihi bir fırsat sunmuştu. Şiî meşrep bazı aşiretler bu süreçte devletleşmiş ve Şiîlik tarihinde ilk defa siyasi bir güç elde etmişti. Büveyhoğulları gibi kalabalık bir Şiî aşireti Bağdat çevresinde büyük siyasî nufuz elde etmiş ve Abbasî Halifesini tedirgin etmeye başlamıştı. Aynı süreçte Mısır çevresinde de Şiî Fatımî Devleti kurulmuş bu devlet daha sonra güçlenerek bir “Şiî hilafetine” dönüşmüştü.   İslam dünyası, X. Yüzyıl ile XI. Yüzyılın ilk yarısını böyle bir parçalanmışlık ve kargaşa ortamı içinde geçirmişti. Bu kargaşa ortamı Orta Doğu’da Selçuklu hakimiyetinin inşa edildiği tarihe kadar devam etmişti.

Tuğrul Bey'in ordusu 1048'de Erzurum ve çevresinde Bizans'a karşı önemli bir zafer kazanmıştı. Bu zafer Bizans İmparatoru III. Leon'un VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Müslümanları Anadolu'dan geri püskürmesi ile sonuçlanan ileri harekatının sonrasında Müslüman bir askeri gücün Hristiyan dünya karşısında elde ettiği en ciddi askeri başarıydı. Bunun yaratığı heyecan neticesinde giderek güçlenen ve kendisine siyasi bir baskı uygulayan Büveyhoğullarından kurtulma düşüncesiyle Abbasî halifesi Tuğrul Bey'e birkaç defa mektup yazmış ve kendisinden yardım istemişti. Sonunda bu mektuplara cevap veren Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a gelmiş Şiî Büveyhoğullarını ortadan kaldırmıştı. Tuğrul Bey'in bu seferi Orta Doğu'nun kaderini derinden etkilemişti. Abbasî halifesi, üzerindeki Şiî baskıdan kurtulmuş, nefes almıştır. Her ne kadar Sultan AlpArslan Şiîliğin son merkezi durumunda kalan Mısır için hazırlıklar yapsa da kaderin kendini sürüklediği Anadolu seferi ve Malazgirt meydan savaşı bu yöndeki gayretlerini yarım bırakmıştı. Mısır Şiîliği, ancak bu olaydan bir asır sonra bu sefer Eyyübîler tarafından ortadan kaldırılacak ve kademeli bir biçimde Mısırda'ki Şiîlik izleri ortadan kaldırılmış olacaktı. Böylece Şiîlerin önüne çıkan tarihi fırsat yok olmuş İslam dünyasındaki siyasi güç yeniden Sünnî unsurların eline geçmişti. Bu süreç sonucunda Siyasi gücünü tamamen kaybeden Şiî unsurların içinden fitne unsurları türemeye başlamıştı. Adeta yer altına çekilen Şiî muhalefet Sünnî iktidara karşı tedhiş hareketlerine girişmeye başlamıştı. Bunun en bilinen örneği Alamut yani Hassan Sabbah ve Fedaîleriydi. İki asra yakın bir süre Şiîler bir kısmı pasif durumda bir kısmı da böyle fitne eylemlerinde bulundular. Şiî dünyanın bu hali doğudan batıya doğru dünyayı kasıp kavuran Moğol akınlarına kadar devam etmişti.

Bilinen bir gerçektir ki, İran coğrafyasının büyük bir kısmı Moğolların İslam dünyasında belirdikleri tarihte Birkaç noktada bulunan Mucusî

ve Batınî guruplar dışında Müslümandı ve Sünnîydi. Moğolların bütün Avrasya ile beraber İslam dünyasına saldırmaları neticesinde beş asır içinde şekillenen İslam medeniyeti ağır bir darbe almış telafi mümkün olmayan tahribatlara uğramıştı. Bunlarından da önemlisi 17 Ocak 1258 tarihinde Hülegü'nün Bağdat'ı zapt edip hilafeti ortadan kaldırması ve son Abbasî halifesini hunharca katletmesiyle Müslümanlar ağır bir travma yaşamışlardı. Müslümanlar liderlerinden mahrum kalmışlardı. Bu İslam medeniyeti açısından büyük yıkım olmuştu. İslam dünyasında bu dönemdeki en belirgin siyasi güç olan Selçukluların daha önceden Moğol hakimiyetine girmiş olması şimdi de hilafetin ortadan kaldırılması ile Sünnî otorite tamamen ortadan kalkmış oluyordu. Daha vahim olanı ise Müslümanlar tarihlerinde ilk defa Müslüman olmayan hatta ona zarar verenler tarafından yönetiliyordu. Bu durum Müslümanlara büyük bir yıkıntı yaşatıyordu. Sünnî Müslümanlara bu kadar büyük çöküntü yaşatan bu durum Şiîler için ise büyük bir tarihi fırsat sunmuştu. Bu durum sadece Şiî tarihi değil bir başka unsur olarak İran tarihi açısından da önemlidir. Çünkü Şia bu dönemde bağımsız siyasi bir güç olma ve yönetime müdahale etme fırsatını ele geçirmişti. Şiî fıkhı Moğollar zamanında sistematik bir hale dönüşmüştü. Şiî itikadın en güçlü eserleri bu dönemde kaleme alınmıştı[1]. Buna paralel olarak da gelişen Şiîlik, Moğolların politikalarının bir sonucu olarak İran'a sıçramış ve burada kendine güçlü bir taban tutturmuştu[2]. Şia'nın Fars kültürü ile örtüşük hale gelmesinin alt yapısı da bu dönemde atılmıştı. Şia'nın İran'a taşınması sonucu kadim İran kültürü ile Şiîlik iç içe geçmiş Şia burada bu mistik kültürün gölgesinde söylemini derinleştirip zenginleştirerek daha köklü bir söyleme dönüşmüştür. Bu miras üzerine de sonraki dönemde Karakoyunlular kısmen Timurlular ve nihayetinde Safevi sürecinde kendini gösteren Şia kültürel ve fikri olgunlaşma sürecini İlhanlı hakimiyeti altında yaşamıştı. Bu kadar önemli olan bir vaka ise devrin kaynaklarına bu boyutuyla yansımamaktadır. Bu anlaşılabilir

bir durumdur. Çünkü Şiî kaynakları Şiîliğin temel esaslarından olan gizlilik siyaseti ve tâkiye gereği yaşanan süreç eserlerine olduğu gibi yansımamıştır. Sünnî kaynaklarda Şiîliği yüceltmek istemediklerinden onları İslam dünyası içinde etkisiz ve önemsiz gördüklerinden dahası da gösterme kaygıları olduğundan Şia'nın siyasi ve kültürel başarıları Sünnî müelliflerin eserlerine yansımamıştır[3].

Yakın-Doğu'da İlhanlı hakimiyetinin oluşması siyasal anlamda klasik İslam devleti tanımının ve İslam'ın siyasal varlığının da sonu demekti[4]. Bu beraberinde yeni siyasal bir anlayışın oluşmasını daha ulus merkezli siyasi yapılara dönüşmesini sağladığı[5] gibi Şiîler açısından da bir siyasallaşma süreci oluşturmuştu. Sünnî hilafetin düşüşünde de etkin rol oynayan Şiîler siyasi güçlerini arttırdıkları bu yeni düzende kendi dini sistemlerini kurabileceklerini tasarlamaktaydılar. On dört yıl boyunca son Abbâsî Halifesi Mut'asım'a vezirlik yapmış tecrübeli bir bürokrat olan vezir Alkâmî, Şiî siyasi tasavvurlarının planlayıcısı durumundaydı. Bağdat'ın zaptının ardından Alkâmî, Hülâgü tarafından İran'a vezir tayin edilmişti[6]. Sünnî dünyada pek sevilmeyen bir isim olan Alkâmî, Abbâsî hilafetinin yıkılması için büyük gayret göstermişti. Onun temel amacı Sünnî siyasal yapıyı devirip Moğol hâkimiyeti gölgesinde bir Şiî hilafeti oluşturmaktı. Fakat onun bu projesi çok makul bir proje değildi. Evet, İlhanlı hâkimiyeti ile birlikte Sünnî İslam güç kaybetmişti ama aslında burada güç kaybeden sadece Sünnî İslam değil teokratik algıydı. Şiîliliğe dayanacak bir hilafetinde bu anlamda çok bir şansı yoktu. Yakın-Doğu'da İlhanlı hâkimiyeti ile başlayan sürecin hakim algısı bir nevi sekülerizmdi. Dine dayalı siyasal güçler artık anlamını yitirmişti[7]. Bu manada Alkâmî'nin projesi ölü doğmuş bir projeydi. Kaldı ki çok geçmeden Alkâmî'nin orantısız çıkışları ve tamamen şahsi kini uğruna Hülâgû'yü bir maceraya sürüklemeye çalıştığı

hissedildiğinden İlhanlı yönetimi tarafından dışlanmış ağır hakeretlere uğrayarak köle muamelesi görmüştü. İkbâl beklerken böyle bir tavırla karşılaşmak Alkâmî'yi fazlasıyla üzmüş kahrından ölmüştü[8].

İlhanlılar dini hoşgörülerine ve siyasal çıkarlarının Şiîlerle örtüşmesinden ötürü onlara öncelikli davranmalarına karşın devlet yönetiminde güç oluşturacak bir zümrenin güçlenmesinden hoşlanmayacaklardı. Dolayısıyla Alkamî'nin bu projesi hayata geçme imkanı bulamamıştı. Fakat İlhanlı hakimiyeti altında Şiîler tarihlerinde hiç olmadıkları kadar güçlü bir duruma ulaşmışlardı. Kendilerine iyi bir siyasi zemin hazırlayan Moğolların durumu Şiî alîmlerce bazı şerh ve menkıbelerle meşrulaştırılmıştı. Hz. Ali'ye ait pek çok rivayet Moğolların gelişi ile tefsir edilmiştir. Tarih-i Benâketî'den öğrendiğimize göre Hz Ali'nin vaat ettiği gelecek olan "Benu Kantura" devrin Şiîleri tarafından Moğollar olarak yorumlanmıştır[9].

Daha İslamiyet'i doğru düzgün tanımamış olan Moğollar, Müslümanlar arasında yaşanan bu derin mezhep çatışmasını gözlemlemişlerdi. Şiîlerin kendilerine yaklaşmaları neticesinde de ilk olarak İslam'ın Şiî yorumunu daha yakından tanıma imkânı buldular ki bu onların devlet ve toplum algılarının oluşumunda büyük etkilerde bulunmuştur. Önemli Şiî kanaat önderlerinden olan Tâvûs ailesi ve onların önemli bir temsilcisi olan İbn Tâvûs, vezir İbnu'l Alkami, Mahakkık Hillî, Allâme Hillî ve tabiî ki hiç şüphesiz aynı zamanda İlhanlı Devletinin fikri açıdan kurucusu[10] olarak kabul edebileceğimiz Hülâgü'nün baş danışmanı da olan büyük alîm, Nasîrüddîn Tûsî gibi isimler İlhanlılar üzerinde inanç boyutunda değil elbette ama kültür ve siyaset yönünde Şia'nın etkili olmasını sağlayan isimler olmuşlardı.

Şiîler Moğol hakimiyeti altında altın çağlarını yaşamaktaydılar. Bu bağlamda İlhanlıların siyasi merkezi durumunda olan Azerbaycan ve İran coğrafyası Şiîliğin de merkezi haline gelmişti. Tebriz gibi önemli kentler Şiîliğin önemli merkezleri haline gelmeye başlamıştı. Geçmişinde Sünni olan bu coğrafya artık Şiîliğin merkezi durumuna gelmişti. Moğol bürokrasisinde etkin konuma gelen Şiî alimler üzerinden Şiîlik, o tarihe kadar bulamadığı rahatlığı ve imkanları temin etmiş oluyordu. Böylece Şiîlik, ancak Moğollar zamanında siyasi bir muhalefet olmaktan çıkıp sistematik bir mezhep olmayı başarabilmişti. Şiî fıkhına ilişkin en önemli temel kitaplar Moğollar zamanında yazılmıştı. Bu dönemde Şiîlik hem sistematik bir mezhep olmuş hem de İran gibi geniş ve köklü bir coğrafyayı kendine yurt edinmişti. Moğollar sayesinde bu fırsatları elde eden Şiîliğin Moğollar üzerindeki etkisi buna rağmen daha az olmuştu. Moğollar Şiîlik temayülü göstermediler. Asla da Şiîleşmediler. Moğollar kalıcı Manada Gâzân Han zamanında Müslüman olmuşlardı. Gâzân Han'ın hangi mezhep üzerine Müslümanlığı kabul ettiği sorusunun cevabı biraz müphemdir. Çünkü Onun yaşadığı itikâdiden ziyade kültürel bir değişimdi. O kültürel boyutta bir inanandı. Dolayısıyla işin ameli ve teolojik boyutuyla pek ilgilenmiyordu. İslam itikâdına dönük mezhep tartışmaları onun gündemini oluşturmuyordu. Siyasi birliğe karşı bir tehdit oluşturduğu için de bu tarz tartışmalar kendine yansıdığında rahatsızlığını açıkça belirtiyordu[11]. Gerek Reşîdüddîn gerekse Kâşâni bu husus ile ilgili pek çok olay aktarmaktadırlar. En çarpıcı olanda yaşanan bir mezhep çatışması neticesinde iyice sinirlenip atası Cengiz'i haklı bulması ve onun dinine geri dönmeyi düşündüğünü açıkça ifade etmesiydi[12]. Bu da onun yeni inanca olan bağlılık derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir. İnanç konusunda çok fazla itikâdî tartışmaların yapılması ve özellikle de bunun

hükümdar üzerinden yapılması Gâzân Han'ın en çok sinirlendiği konulardandı. Bu durum Gâzân Han'ı fazlasıyla yormuş olmalı ki konuyu şöyle değerlendirmiştir "Ben hiç kimseyi yadırgamam ve eleştirmem ashabın yüceliğini kabulleniyorum. Ancak Rüyamda Allah Resulü'nü gördüm. O, beni kendi evladına kardeş kıldı. Onların dostluğunu bana ihsan etti. Bundan sonra elbette Ehl-i Beyt'e olan sevgimi arttıracağım ama Sahabe'yi de eleştirmekten Allah'a sığınırım[13]. Bu ifadesinden de onun hem Şia'nın hem de Sünnîlerin itibar ettiği değerleri benimseyip önemsediği anlaşılmaktadır. Moğol kültürünün getirdiği genişlik içerisinde o bu iki inançtan biri ile kendini kısıtlamamakta her ikisine de yakın durmaktaydı. Bu siyasi bir oportünizmden öte Moğolların inanç esnekliği ve genişliği ile ilgili bir durumdu. Gâzân Han'dan sonra tahta çıkan Olcaytû Han saray çevresindeki bürokrat ve alimler arasında süregelen Şafî-Hanefî rekabetinden sıkılmış olmalıki bun a bir tepki olarak Şiî olduğunu açıklamıştı. Ama onun bu mezhep değişikliği asla kalıcı ve kökten bir değişiklik değildi. zaten kısa bir süre sonrada bu tercihinden vazgeçtiğini açıklamıştı. Sünnî kesimde yer alan Moğol karşıtlığı ile Şiî karşıtlığını aynı potada eritme takıntısı neticesinde güçlü bir biçimde Olcaytû ve Moğollar ile Şiî öğretiye bağlanma eğilimi ortaya çıkmıştır. Bu çok gerçekçi değildir. Kaldı ki Moğol yöneticiler Sünnî inancın çok uzağına gidemezlerdi. Zira Müslüman Orta Doğu'daki devlet ve siyaset tecrübesi Sünnî gelenek içinde kendini göstermekteydi. Şiî dünyanın böyle bir birikimi yoktu dolayısıyla Moğollara bu anlamda verebileceklerinden mahrumdu. Daha da önemlisi Şia'da bulunan velayet inancı Bozkırın hükümdarlık yasaları ile de uyuşmuyordu. Bu bağlamda devlet geleneği ve yönetim anlayışı bağlamında Müslüman olan Moğollar aslında hep Sünnî öğretiye bağlı kaldılar. Fakat Moğol varlığını Sünnî hilafeti ortadan kaldırması Şiî grupların Moğollara yakın durmasıyla oluşan fırsat ortamı Şia'nın güçlenmesini ve bugün kendisi ile özdeş hale gelen İran'a yerleşmesi sonucunu getirmişti. Bu

Moğol istilasının en önemli sonuçları arasında yer almaktadır. Moğollar devrinde İran'a yerleşen Şiîlik, buradaki köklü kadim kültürlerle harmanlanarak yeni bir inanç ve kimlik olarak belirmişti. Bu yeni kimlik tarihi süreç içerinde olgunlaşmasını devam ettirecek nihayetinde de XVI. Yüzyılda Şah İsmail öncülüğünde bir mezhep devletinin kurulması ile sonuçlamış olacaktı.

Dr. Kemal Ramazan Haykıran

——————————————————————

[1] Nadia Eboo Jamal, Survining The Mongols, Nizârî Quhistânî and The Continuity of Ismaili Tradition in Persia, s.36.

[2] Şirin Beyanî, Din-i Devlet: Der İran Asr-ı Moğol, II, Tahran 1385, s. 797.

[3] Şirin Beyanî, Din-i Devlet: Der İran Asr-ı Moğol, Tahran 1385, II , 570-572.

[4] İlhan Erdem, Olcâytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler…,s.10.

[5] İlhan Erdem, Olcâytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler…,s.10.

[6] Hanefi Şahin, İlhanlılar Döneminde Şiîlik, s. 127.

[7] İlhan Erdem, Olcâytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler…,s.35.

[8] Hanefi Şahin, İlhanlılar Döneminde Şiîlik, s. 128.

[9] Davud Benâketî, Tarih-i Benâketî, nşr. Tahran 1969, s. 930.

[10]İlhan Erdem, "Olcâytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", Tarih Araştırmaları, c.XX, s. 31, s.6.

[11] Reşidüddîn, Tarih-i Mubârek-î Gâzân Han, s. 140-141.

[12] Reşidüddîn, Tarih-i Mubârek-î Gâzân Han, s. 333.

[13] Reşîdüddîn, Tarih-i Mubârek-î Gâzân Han, s. 227.